

HENSZLMANN-LAPOK.

A BUDAPESTI KIR. M. PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNY-EGYETEM
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK KÖZLEMÉNYEI.

6. SZ.

1928—1929.

HENSZLMANN-BLÄTTER.

MITTEILUNGEN DES KUNSTHISTORISCHEN INSTITUTS
DER PÁZMÁNY-UNIVERSITÄT IN BUDAPEST.

No. 6.

A leideni Dionysosfej.

Erről az életnagyságon felüli fejről, mely Smyrnából került Hollandiába (Annali d. J. 1837 p. 151), az archæologiai irodalomban az első közzétételek óta (Monum. d. J., II. T. 41; Brunn-Bruckmann Taf. 155) csak ritkán és futólag esett szó. (Einzelaufnahmen Nr. 1342—1343 szövegrész; Winter: Kunstgeschichte in Bildern S. 373, 9; Ch. Picard: La sculpture antique de Phidias à l'ère byzantine p. 156; Lauwrence: Later greek sculpture p. 121.) Általában hellenisztikus eredeti alkotásnak tartották. Így emlékezett meg róla Furtwängler is előadásai során. Ezt a megállapítást eddig tudtommal csak Lauwrence vonta kétségbe, aki a leideni Dionysosfejet «szemmel láthatólag Hadrianus-kori» munkának minősíti. Lauwrence kétsége teljesen jogosult, mert a leideni Dionysos semmiképen sem lehet görög eredeti alkotás, hanem frissen dolgozott, hatásos római munka, valószínűleg Trajanus idejéből. A mintaképül szolgált, kisázsiai terrakottákra is kiható (7—8. kép)¹ hellenisztikus eredeti szennvedlyességét és lelkes szépségét a művész rajta belső kimélyítés helyett inkább csak külsőleg fokozta. Az életnagyságon felüli méret s az erőteljes hangsúlyelosztással dolgozó formanyelv világosan elárulják a távoli szemléletre számító dekoratív célzatot.

A leideni fej eddig még föl sem vetett rendeltetésének kérdésében fontos útbaigazítással szolgálnak azok a nagyjelentőségű technikai megfigyelések, melyeket nemrégiben a helyszínen

¹ V. ö. továbbá a budapesti Szépművészeti Múzeum egy terrakottafejecskejét: Lt. sz. 259 és a hágai Scheurleer-Múzeum Alexandriából származó Dionysosfejét: Bulletin van de vereeniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving I. Nr. 2 p. 15 Fig. 1. (Bissing).

Der Dionysos von Leiden.

Der Kolossalkopf, der aus Smyrna nach Holland gelangte (Annali d. J. 1837 S. 151), fand seit den ersten Veröffentlichungen (Monum. d. J. II. T. 41; Brunn-Bruckmann Taf. 155) in der archæologischen Literatur nur gelegentliche, kurze Erwähnung. (Text zu Einzelaufnahmen Nr. 1342—1343; Winter: Kunstgeschichte in Bildern S. 373, 9; Ch. Picard: La sculpture antique de Phidias à l'ère byzantine p. 156; A. W. Lauwrence: Later greek sculpture p. 121). Im allgemeinen galt er als hellenistisches Original und wurde auch von Furtwängler in seinen Vorlesungen als solches angeführt. Dieser Zeitansatz ist, soviel ich sehe, bisher nur durch Lauwrence bestritten worden, der den Leidener Dionysos als «scheinbar hadrianisch» bezeichnet. Und dieser Widerspruch ist vollauf berechtigt, denn der Dionysos ist sicher kein griechisches Original, sondern eine flotte, ungemein frisch und effektiv gearbeitete römische Arbeit etwa trajanischer Zeit. Der Pathos und die beseelte Schönheit des zugrunde liegenden hellenistischen Originals, das auch in kleinasiatischen Terrakottaköpfen nachklingt (Abb. 7—8. Leiden, Rijks-Museum van Oudheden),¹ wurden von dem ausführenden Künstler mehr äusserlich gesteigert, als innerlich vertieft. Der kolossale Masstab, sowie der mit grossen Akzenten arbeitende Formenvortrag vertragen deutlich die Absicht auf dekorative Fernwirkung.

Weiter in der bisher noch niemals erörterten Frage der einstigen Bestimmung des Leidener Kopfes führen die entscheidend wichtigen technischen Beobachtungen, die ich kürzlich am Ori-

¹ Vgl. ferner ein ähnliches Terrakottaköpfchen im Museum der bild. Künste zu Budapest. Inv. Nr. 259; sowie den Dionysoskopf aus Alexandrien in Haag: Bulletin van de vereeniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving I. Nr. 2 p. 15 Fig. 1. (Bissing).

1. kép.

Abb. 1.

2. kép.

Abb. 2.

3. kép.

Abb. 3.

4. kép.

Abb. 4.

5. kép.

Abb. 5.

6. kép.

Abb. 6.

tehettem.¹ A fej bal oldalán a hajban két négyszögű, ércsapok befogadására szolgáló lyukat látunk, melyeknek a másik oldalon a hajban s a jobb fül mögött futó szalag peremén két hasonló lyuk, odább pedig egy 8 cm hosszú, 4 cm széles és 4 cm mély, ferdén bevájt árok felel meg (1–4. kép és I. tábla). Már maga a lyukak szokatlan mérete és szabálytalan elosztása valószínűtlenné teszi, hogy ércoszorú vagy más attributum megerősítésére szolgáltak. Ezt a gondolatot végérvényesen megdönti a fej hátsó oldalán aláfutó erőteljes árok, melynek egyedüli célja csak az lehetett, hogy a beléeresztett érc- vagy márványcsap segítségével a fejet a háttérhez erősítsék. Statikailag teljesen indokolt, hogy ezt a megerősítésre szolgáló csapágyat a fej erőteljes balrafordulására és hajlására való tekintettel a jobb fül mögött alkalmazták. A fej elnagyoltan kezelt hátsó része le van faragva, tehát szintén háttérhez való simulásra utal. Érveink sorát a fejtető technikai kezelése zárja le, hol a kerek 18:14 cm átmérőjű és 3 1/2 cm mély, hátul érc-

ginal machen konnte.¹ Auf der linken Seite des Oberkopfes befinden sich über der Binde im Haar zwei viereckige Dübellocher, denen auf der anderen Seite im Haar und hinter dem rechten Ohr am oberen Rand der dionysischen Binde zwei ähnliche Dübellocher und daneben am Hinterkopf eine schief eingebohrte, 8 cm. lange und 4 cm. tiefe Furche von 4 cm. Breite entsprechen (Abb. 1–4 und Tafel I.). Schon die ungewöhnliche Grösse und die unregelmässige Verteilung der Dübellocher lässt bei ihrer Zweckbestimmung nicht an die Anbringung eines Metallkranzes oder sonstigen Attributs denken. Völlig versagt dieser Erklärungsversuch für die starke Furche am Hinterkopf, die nur zur Verklammerung des Kopfes mit dem Hintergrund durch einen Metall- oder Marmorzapfen dienen konnte. Es ist statisch durchaus begründet, dass diese Befestigungsfurche bei der starken Linkswendung- und Neigung des Kopfes hinter dem rechten Ohr angebracht wurde. Die Rückseite ist nur roh angelegt und flach abgearbeitet, weist also ebenfalls auf Anlehnung an einen Hintergrund. Hiezu kommt

¹ Azért az előzékenységért, mellyel tanulmányaimat támogatta s számomra új fényképfőlvételeket is készített, Holwerda igazgató úrnak e helyütt is hálás köszönetet mondok.

¹ Für das gütige Entgegenkommen, mit welchem Herr Direktor Dr. J. H. Holwerda meine Studien unterstützte und für meine Zwecke Neuaufnahmen herstellen liess, möchte ich Ihm auch an dieser Stelle herzlichst danken.

esap befogadására szolgáló lyukkal megerősített kivájás rendeltetését ugyancsak architektonikus kapcsolattal kell magyaráznunk.

Ez a tényállás önkénytelenül a miletosi Didymaion oszlopfőit juttatja eszünkbe (Mendel: Cat. I. Nr. 234, 235 és 236 a; Noack: Baukunst des Altertums T. 56; Wiegand: Achter vorl. Bericht über die von den Staatl. Museen in Milet und Didyma unternommenen Ausgrabungen, Abh. d. preuss. Akad. 1924. Hist. phil. Klasse Nr. 1 S. 21; Arch. Anzeiger XXXX. (1925) Sp. 169), hol a voluta-

noch die runde, muldenartige, $3\frac{1}{2}$ cm. tiefe, rückwärts mit einem viereckigen Dübelloch verstärkte Aushöhlung (18:14 cm.) am Scheitel (Abb. 4) als Schlussglied in der Beweiskette für die einstige architektonische Verwendung des Leidener Dionysoskopfes.

Bei diesem Tatbestand denkt man unwillkürlich sofort an die Säulenkapitelle vom Didymaion (Mendel: Cat. Nr. 234, 235 und 235 a; Noack: Baukunst des Altertums T. 56; Wiegand: Achter vorläufiger Bericht über die von den Staatl. Museen in Milet und Didyma unternommenen

7. kép.

Abb. 7.

szárnyak közül hatalmas istenfejek buknak elő (5–6. kép), melyeknek a leideni Dionysosfejjel való stílusrokonságára már több ízben utaltak. Ezeket is fölfedezésük után hosszú ideig hellenisztikus eredeti alkotásoknak tartották, újabban azonban a legtöbb mértékadó kutató Trajanus korába helyezi őket. Bárha a hajfürtöket a Didymaionból származó fejeken mélyebb árnyékvölgyek szaggatják is át s a formai kifejezés szenvedélyességét rajtuk erőteljesebb felülethullámszás fokozza, a leideni Dionysossal való szellemi és stílusbeli rokonságuk a lángnyelv módjára fölcsapódó hajfürtök s az indulatosan megnyíló száj

8. kép.

Abb. 8.

Ausgrabungen, Abh. d. preuss. Akad. 1924, Hist. phil. Klasse Nr. 1 S. 21; Arch. Anzeiger XXXX (1925) Sp. 169), wo aus der Volutenfläche ganze Götterköpfe herausspringen, deren Stilverwandtschaft mit dem Leidener Dionysos schon öfters betont wurde (Abb. 5–6). Auch in diesen glaubte man nach ihrem Bekanntwerden hellenistische Originale zu besitzen, neuerdings werden sie aber von den meisten Forschern in die trajanische Zeit verwiesen. Erscheint die Haarmasse an den Didymaionköpfen durch Schattenfurchen stärker durchwühlt und der Formenvortrag im Gesichte durch kräftigere Schwellungen noch mehr pathetisch gesteigert, so ist ihre geistige wie stilistische

FRANKLIN-T

kezelésében, melyben a fogsorok is láthatóvá válnak, mégis világosan felismerhető. Ehhez járul az ugyancsak kékes, nagyszemeses márványból faragott leideni Dionysosfej kisázsiai eredete, melynek méretei is jól találhatnak a Didymaionról való istenfejekhez. (A teljes magasság a Zeusnál 0'90 m; az Apollónál 1'07 m; a Dionysosnál, hol a mellkép hiányzik, 0'78 m; az arc hossza a Zeusnál 0'65 m; az Apollónál 0'43 m; a Dionysosnál 0'47 m). Mindezek a megfigyelések arra a föltevésre vezetnek, hogy a leideni Dionysosfej is egykor a miletosi Didymaion egy oszlopfőjének díszítésére szolgált. A Didymaion oszlopfőinek technikai kezelésére vonatkozólag nincsenek pontosabb följegyzéseim, de a Mendel Katalógusában adott leírások alapján is megállapítható, hogy a márványtömbök egymáshoz erősítésére csapokat itt is bőségesen használtak. Az egyik oszlopfőről (p. 549 Nr. 235) Mendel a következőket írja: *sur la face supérieure, trou de bardage près de l'arrête de la face antérieure et traces d'une mortaise de 0'185 à l'angle postérieur récemment retailé.*

Föltevésünket elegendő indok támogatja tehát arra, hogy szaktársaink ítélőszéke elé terjesszük. Még ha az ítélet nyomán a leideni Dionysosnak le is kellene mondania a számára a Didymaion keretében kiáltt szerepről, architektonikus rendeltetésének tisztázása a jövő kutatás számára akkor is jelentős és értékesíthető eredmény marad.¹

Hekler Antal.

¹ A leideni Dionysos alapjául szolgáló hellenisztikus eredeti alkotás valószínűleg a pergamoni oltárral egyidőben keletkezett. (V. ö. a Cyprushól származó női fejet Berlinben: Kurze Beschreibung Nr. 617 T. 34.) A Kr. e. 2. század egy másik, az eltérő kifejezés ellenére is szellemi alapvetésében és stílusfelfogásában a leideni fejjel rokon, pompás Dionysoseszményének az emlékét számunkra csak 146 után vert maroneai és thasosi éremképek őrizték meg: *Monnaies grecques antiques, Collection Pozzi pl. XXXV, 1054, 1056; XXXVII, 1126.*

Verwandtschaft mit dem Dionysos selbst in der Art der Lockenführung und des erregt geöffneten Mundes mit sichtbaren Zähnen doch unbestreitbar. Hierzu kommt die kleinasiatische Herkunft des ebenfalls aus bläulich-grosskristallinischem Marmor gearbeiteten Leidener Kopfes, der auch in den Massen mit den Götterköpfen vom Didymaion gut übereinstimmt. (Die volle Höhe beträgt beim Zeus 0'90 m; beim Apoll 1'07 m; beim Dionysos, wo die Büste fehlt, 0'78 m; Gesichtslänge beim Zeus 0'62 m; beim Apoll 0'43 m; beim Dionysos 0'47 m.) Von allen Seiten wird man also zu der Vermutung gedrängt, dass auch der Kolossalkopf des Dionysos in Leiden ursprünglich als Kapitellschmuck am Didymaion gedient hat. Über die technische Herrichtungsart der Didymaionköpfe fehlen mir die genaueren Notizen, doch genügen selbst die Angaben Mendels um festzustellen, dass bei Zusammenfügung der Marmorblöcke Verdübelung auch hier reichlich benutzt wurde. Zu Nr. 235 p. 549 schreibt nämlich Mendel: *sur la face supérieure, trou de bardage près de l'arrête de la face antérieure et traces d'une mortaise de 0'185 à l'angle postérieur récemment retailé.*

Die hier vorgetragene Vermutung scheint also von allen Seiten genügend gestützt, um dem Aræopag der Fachgenossen zur Nachprüfung vorgelegt zu werden. Selbst wenn der Leidener Dionysos auf die ihm zugewiesene Rolle am Didymaion verzichten müsste, auch dann bleibt die Feststellung seiner einstigen, den Götterköpfen vom Didymaion entsprechenden, architektonischen Verwendung als für zukünftige Forschungen verwertbares Ergebnis bestehen.¹

A. Hekler.

¹ Das dem Leidener Dionysos zugrunde liegende hellenistische Original darf wohl zeitlich in die Nähe des pergamenischen Altars angesetzt werden. (Vgl. auch den weiblichen Kopf aus Cypern in Berlin: Kurze Beschreibung Nr. 617 T. 34.) Eine zweite, bei aller Verschiedenheit des Ausdrucks in den geistigen Grundlagen und im Stilempfinden dem Leidener Kopf doch verwandte, wundervolle Dionysossschöpfung des 2. Jhs. v. Chr. ist uns nur durch nach 146 geprägte Münzbilder von Maronea und Thasos überliefert: *Monnaies grecques antiques, Collection Pozzi pl. XXXV, 1054, 1056; XXXVII, 1126.*